

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ В СПРАВАХ ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИДАВНИЦТВ УРСР ТА КЕРІВНИЦТВО ЦЕНЗУРНИМИ ОРГАНАМИ

Однією з найважливіших складових систем політичного нагляду була система ідеологічного нагляду, яка здійснювала цензурні функції для вивчення настроїв населення, створення особистих картотек та архівів, регулярної звітності перед центром.

Ключові слова: ідеологія, контроль, цензура, влада, спеціальні органи.

В будь-який час суспільство, як функціональна система, потребує керівництва. Влада – це здатність управляти і підчиняти поведінку (діяльність) людей волі та інтересам суспільства в цілому чи окремого класу. Як вид такого підкорення в будь-якій державі існують спеціальні органи (органи безпеки, правоохоронні та контролюючі органи тощо) з керівництва і виконання організаційно-контрольних функцій. Це так звана *система політичного нагляду* за суспільством та окремими людьми.

В сучасному українському суспільстві всі її структурні одиниці взаємозв'язані і в той же час конкурують/контролюють, що й призводить до розподілу контрольних функцій. Підзвітність і підконтрольність різним органам влади забезпечують лише *необхідний контроль* за суспільством. В тоталітарній державі система політичного нагляду централізована і передбачає здійснення аналізу політичної ситуації в країні, вивчення настроїв населення, створення особистих картотек та архівів, регулярну звітність перед центром і керівництво роботою чиновників. Така система контролю є *всеохоплюючою*.

Однією з найважливіших складових системи політичного нагляду (особливо в тоталітарних країнах) була *система ідеологічного нагляду*, яка здійснювала цензурні функції. До них відносяться: створення ідеологічних стереотипів, контроль за втіленням офіційної ідеології, безпосередня цензорська робота (включає розробку принципів і методів цензурування, їх виконання і контроль за виконанням), формування суспільної думки. Таким чином, ідеологічний контроль є частиною чи підсистемою політичного нагляду, яка контролювала всі сфери суспільного життя завдяки існуючим формам тиску та впливу на інформаційно-творчий процес.

Система контролю та дозування інформації є у кожній державі. Будь-який політичний режим спирається на дві складові людської психіки – обожнювання влади та страх перед нею. Партійно-державні лідери СРСР це розуміли. Тому єдиним способом сформулювати ці дві складові було встановлення контролю над інформацією та забезпечення монополії на ідеологію. В Радянському Союзі і, зокрема, в УСРР такий контроль був встановлений із створенням єдиного цензурного органу – Головного управління в справах літератури та видавництва.

Створення та оформлення в єдину структуру органів політичної цензури в СРСР та Українській соціалістичній республіці стало предметом вивчення передусім зарубіжних вчених. Слід відзначити оригінальну ін-

терпретацію архівних документів щодо системи походження літературного контролю [38]. В 1969 р. у Лондоні пройшов симпозіум, спеціально присвячений радянській цензурі. Проблема активно обговорювалась за кордонними вченими та радянськими дисидентами. Підсумкові матеріали цієї конференції були видані у вигляді книги “Радянська цензура” за редакцією М.Дьюхерста і Р.Фаррела [40], в якій велика увага приділялась саме створенню та діяльності Головліту, його місцевим органам та контролю партійно-державних органів за їх діяльністю.

Радянська історіографія попри численні матеріали, що розкривали процес культурного будівництва в СРСР не визнавала наявність в країні цензури. Лише в 1970-х рр. побачили світ праці щодо методів та форм ідеологічної боротьби радянської влади. Створення Головліту, його функцій та діяльність, витяги із циркулярів, посилання на опубліковані, архівні джерела, у тому числі з так званого “буржуазного табору”, стали основою книги С.Федюкіна [36]. Таким чином, вперше в радянській історіографії визнавалась наявність цензури в СРСР.

На початку 1990-х рр. з’явився цілий ряд монографій і наукових статей із вивчення цензури. Якщо говорити про загальний характер нових досліджень, то їх поєднувала спроба аналізу розсекречених архівних документів, що розкривали структуру, механізм, форми й методи політичного тиску й регулювання наукової, культурної сфери, ЗМІ, громадсько-політичного життя особистості.

Праці А.В.Блюма [16, 17, 18, 19, 20] стали першими в ряді наукових робіт “нового” покоління. Він простежив взаємозв’язок діяльності державних цензурних установ з роботою вищих партійних інстанцій і репресивних органів. Автор детально аналізує структуру Головліту РРФСР, розкривав технологію цензурного контролю над засобами масової інформації. А.В.Блюм досліджував також кроки державних органів у галузі збереження архівних матеріалів, зазначаючи, що цензура не обмежувалась лише стінами Головліту, і контроль над інформацією був тотальним. Важливою особливістю його праць стало опублікування значної кількості невідомих документів, які розкривають не лише діяльність Головліту, а й цензурних органів, що існували до нього. Цю традицію А.В.Блюма підтримали й інші автори, які намагались коментувати відповідні документи, враховуючи всі аспекти політичного і суспільного життя в СРСР 1920–1930-х рр.

Нові дослідження дали поштовх для створення Т.М.Горяєвою ґрунтовних праць з історії політичної цензури в СРСР. В монографії “Політична цензура в СРСР. 1917–1991 рр.” [21] вперше показано багатоманітність форм і методів ідеологічного контролю, що здійснювався партійно-державними та цензурними органами. Досліджено історію цензурних органів від їх виникнення, висвітлено механізм прийняття цензурних рішень, простежується роль партійного апарату в історії розвитку цензурних органів від їх витоків до створення Головліту у 1922 р. Автор розробила і обґрунтувала періодизацію цензурної політики радянської держави, виділивши дві основних віхи: 1917–1930-ті рр. – період становлення і формування, і 1940-і – 1991 р. – період стагнації.

Вивчення політичної цензури вітчизняними вченими мало відрізнялось від робіт російських колег. Вони були засновані на матеріалах росій-

ських центральних архівів. Лише в 1990-х рр. у працях С.Білоконя [15], В.Очеретянка [27] були використані матеріали архівів вищих органів влади не лише Російської Федерації, а й України, показано відмінності в діяльності та завданнях системи цензури РСФРР та УСРР.

Висвітлюючи роботу органів політичної цензури в СРСР та Радянській Україні, дослідники розкривали деякі аспекти створення та різні сторони функціонування Головліту УСРР. Натомість, поза увагою залишався комплекс причин, заходів, щодо створення єдиного цензурного органу, його реорганізації та підпорядкування вищому партійно-державному керівництву КП(б)У.

Метою даної статті є узагальнення причин створення Укрговліту, реконструкція розвитку його структури, визначення відмінностей між цензурними органами більшовицьких Росії та України, дослідження ролі вищого політичного керівництва СРСР та республіки у здійсненні контролю над їх діяльністю в 1920–1930-х рр.

Перехід до мирного етапу розвитку радянської держави відчутно позначився на цензурних органах. В нових умовах не було потреби розділяти цензурні функції по різних установах та органах, як це було у військовий час. Вище партійно-державне керівництво на чолі з В.І.Ленінін почало роботу із створення єдиного відомства, яке б об'єднало усі види цензури і стало б на захисті його політико-ідеологічних інтересів. Це питання не раз обговорювалось на засіданнях Політбюро ЦК РКП(б) з серпня 1921 р. [24, с.240-252]

Створення нового органу було ініційоване представниками НКО РСФРР, Держвидаву та ДПУ саме з причини розмежування завдань між ними. Реалізація їх проекту тривала довго і викликала чимало суперечок навіть серед керівників більшовицької партії [25, с.108-110].

При НКО РСФРР 6 червня 1922 р. організували Головне управління у справах літератури і видавництв (Головліт) [8, спр.920, арк.16-17]. Йому підпорядковувались республіканські Головліти, а також ціла мережа місцевих відділень. На ці органи було покладено тотальний політичний контроль над усіма видами друкованої продукції, видовищами, регламентація діяльності бібліотек, типографій, архівів, наукових закладів та установ [28, с.197-198].

Першим керівником Головліту (до 1931 р.) став один з фундаторів Пролеткульту, ортодоксальний марксистський критик П.Лебедєв-Полянський [24, с.259-262].

Після створення Головліту, підпорядкованого вищому партійно-державному керівництву Російської республіки, цензурування відбувалось на основі його інструкцій, циркулярів і розпоряджень. Працівники цього органу займались вилученням зі статей гострих місць, а також фактів, цифр, характеристик, які б скомпрометували радянську владу і РКП(б); не допускали до виходу у світ твори, які відображали “ворожу ідеологію в основних питаннях (політиці, релігії, економіці, у національному питанні, культурі тощо)” [26].

Необхідно підкреслити важливий пункт положення, в якому говорилося, що рішення Головліту Російської Федерації вже з перших днів його існування мали поширюватись на територію України – Київ, Харків, Одесу та ін. губернські міста [8, спр.920, арк.16 зв.].

Прийняття даного положення і розповсюдження його дії на територію України викликали негативну реакцію з боку українського уряду, комісаріатів, управлінь. Українське керівництво вважало рішення про підпорядкування цензурних управлінь українських міст і губерній НКО Росії прямим втручанням у справи суверенної республіки. Про це свідчить протест члена Колегії, Уповноваженого НКО УСРР при НКО РСФРР Гадзинського, направлений в РНК РСФРР 27 червня 1922 р. В ньому мова йшла про невідповідність пунктів “Положення про Головліт НКО РСФРР” нормам Конституції України [21, с.181]. Питання вирішили швидко: за рекомендацією Наркомосу Росії 29 червня 1922 р. колегія Агітпропу ЦК КП(б)У постановила організувати при ГПО НКО УСРР Головне управління в справах друку [8, спр.920, арк.12]. В цей же день Політбюро ЦК КП(б)У обговорило питання про введення цензури у великих містах УСРР [14, спр.26, арк.98-100]. До затвердження проекту ВУЦВК і РНК України в губерніях та в містах Києві, Харкові, Одесі утворювались Тимчасові бюро у справах друку [8, спр.926, арк.35].

Негативна позиція українського уряду щодо підпорядкування цензури НКО РСФРР була продиктована тим, що Головополітосвіта УСРР розробляла закон “Про органи управління в справах друку (Уголовдрук)” паралельно із комісією О. Рикова [8, спр.867, арк.9]. Зважаючи на прийняття РНК РСФРР положення про Головліт, вже 11 червня 1922 р. юрисконсультанти української Головополітосвіти дали висновки з питання про реєстрацію на території України “Положення про Головліт НКО РСФРР”. Українська сторона погоджувалась на його прийняття після несуттєвих змін як в тексті положення, так і назви майбутнього органу [8, спр.920, арк.13-13 зв].

Швидкості прийняття цього рішення політико-освітнього комітету заважала процедура проходження законопроектів через усі інстанції. Проект “Про Головне (курсив наш – Авт.) управління в справах друку” розглядався Наркомосом, Малою РНК і був переданий до Політбюро ЦК КП(б)У для надання відповідного рішення. Та в середині червня почалися переговори між НКО РСФРР та партійно-державним керівництвом української республіки про тимчасову дію положення про Головліт Росії на території Української республіки. Тому, заступник керівника Головополітосвіти УСРР Т. Дубко 20 червня 1922 р. звернувся в Політбюро ЦК Компартії України з пропозицією не ставити проект на обговорення, а повернути його на затвердження РНК УСРР [8, спр.926, арк.1].

Президія ВУЦВК 11 серпня 1922 р. затвердила остаточний варіант положення “Про Центральне Управління в справах друку при Головополітосвіті Наркомосу УСРР” [9, спр.974, арк.279], а 29 серпня 1922 р. його підписав заступник голови Раднаркому України Ксандров [8, спр.924, арк.1-3]. Таким чином, було створено цензурний орган за зразком Головліту РСФРР, який мав іншу назву та підпорядкування.

Підлеглість Центрального управління в справах друку УСРР Головополітосвіті була не випадкова. Згідно з директивами ЦК КП(б)У Головополітосвіта не передбачала повного підпорядкування партійним органам. Однак в ідеологічному та організаційному відношенні вона повністю залежала від вищого політичного керівництва України, а на місцях – від відповідних комітетів партії [3, спр.205, арк.10].

В зазначеному положенні перед Центральним управлінням у справах друку (ЦУСД) ставились такі завдання: а) попередній перегляд усіх призначених до опублікування або поширення творів, як рукописних, так і друкованих видань періодичних і неперіодичних; б) видача дозволів на право видання окремих творів і періодичних та неперіодичних видань; в) видача дозволів на заснування приватних видавництв, реєстрація їх і наступний нагляд за їх діяльністю; г) складання списків і визначення творів друку, заборонених до друку, репродукції, продажу і поширення; д) притягнення у встановленому порядку винних в порушенні зазначених постанов і розпоряджень; е) зміна правил, розпоряджень, інструкцій у справах друку, обов'язкових для всіх органів друку, видавництва, поліграфічних підприємств, бібліотек, читалень і книгарень та книжкових магазинів.

Управлінню надавалось також право забороняти видання тих творів, які містили агітацію проти радянської влади; розголошували військову таємницю республіки; зворушували громадську думку розголошенням неправдивих відомостей та ін. [29, с.8-9].

В наведеному положенні відповідні вимоги ставились і перед органами Державного Політичного Управління, яке відіграло одну з провідних ролей в здійсненні цензурної політики. Одним із помічників начальника ЦУСДу був співробітник ДПУ, якого затверджувала Головополітосвіта [8, спр.924, арк.2-3].

Першим керівником Центрального управління у справах друку УСРР призначили І. Кулика, обов'язки якого кілька перших місяців виконував Кравченко [8, спр.920, арк.50].

Загалом, причини створення ЦУСДу зазначались у циркулярному листі губернським відділам управління. В ньому йшлося про те, що друковане слово мало на той час найбільший вплив на населення. Тому, в період непу, щоб запобігти посиленню видавничої діяльності різних буржуазних груп і течій, створили Центральне управління у справах друку як засіб протидії згубному впливу буржуазної ідеології [8, спр.924, арк.19]. У звіті про роботу ЦУСДу говорилось, що про загрозу впливу на суспільство буржуазної ідеології йшла мова на XI партконференції, яка визначила два шляхи боротьби з нею. Це залучення буржуазних письменників до видавничої справи і застосування репресивних та інших заходів. ЦУСД став саме таким органом, за допомогою якого “пролетарська влада” почала вести боротьбу проти буржуазної ідеології [10, спр.964, арк.115].

Всі рішення, які регламентували діяльність Центрального управління у справах друку вироблялись у Москві, а потім надсилались на місця. З Москви в ЦК КП(б)У, як і в компартії інших республік, в 1922 р. надійшло дві вказівки: “Інструкція Головліту його місцевим організаціям” та “Правила (тимчасові) про торгівлю друкованими творами”.

В першому з них, зокрема в пункті 7, зазначалось, що цензура друкованих творів полягає: “а) в недопущенні до друку відомостей, що не підлягають розголошенню (див. перелік); б) в недопущенні до друку статей, що носять ворожий до комуністичної партії і радянської влади, характер... д) у вилученні із статей найбільш гострих місць (фактів, цифр, характеристик), що компрометують радянську владу і комуністичну партію” [14, спр.26, арк.101-102].

У “Правилах...” заборонявся продаж книг, що з’явилися в період лихоліття – з 1918 по 1922 роки, і що не мають дозвільного штампу. Видань більшовиків і радянських органів це не стосувалось [33, с.976].

Структура ЦУСДу виглядала так: на чолі управління стояв начальник із загальною канцелярією. Йому підпорядковувались три відділи – внутрішньої літератури, іноземної літератури, адміністративно-контрольний. Останній керував як роботою літературних відділів, так і діяльністю місцевих – Київського, Катеринославського, Одеського, – відділів і губуповноважених, яких налічувалось вісім [8, спр.920, арк.45].

Центральне управління у справах друку 25 грудня 1922 р. розіслало до місцевих органів детальні інструкції для роботи кожного відділу. Відділ внутрішньої літератури займався переглядом літератури, яка виходила на території УСРР. Повноваження адміністративно-контрольного відділу були значно ширшими. Він проставляв дозвільні та заборонні візи на рукописах, давав дозволи на відкриття видавництв, ресстрував їх, контролював діяльність типографій та книжкову торгівлю [6, спр.1540, арк.7]. Щоб діяльність управління у справах друку була ефективною, потрібно було створити відповідні органи при місцевих відділах політосвіти. Вже 7 вересня 1922 р. всім губполітосвітам було розіслане положення про організацію управління у справах друку у всеукраїнському масштабі. На початку листопада ЦУСД звернувся з циркуляром до голів губполітосвіт, в якому говорилося про стан організації відділів у справах друку в Києві, Одесі та Катеринославі. Також, на губполітосвіти покладалась організація місцевих органів управління шляхом виділення для цього із складу політосвіти чи членів парткому найбільш підходящих працівників [6, спр.667, арк.105]. Для місцевих органів у справах друку 18 листопада 1922 р. розіслали інструкцію, в якій вказувалось, що місцеві органи ЦУСДу створюються при губернських і повітових політосвітах у вигляді відділів та повітуповноважених в справах друку. Зазначалась щомісячна звітність місцевих цензурних органів, їх зв’язок із Центральним управлінням, місцевими партійними органами та відділеннями ДПУ [8, спр.924, арк.27-28].

До кінця листопада всю необхідну нормативну базу для створення місцевих відділень у справах друку розіслали в губернії і повіти УСРР. Почалось поступове створення місцевих цензурних органів. Одними з перших приступили до роботи Одеський відділ (20 вересня 1922 р., хоча в наступних звітах зазначалась інша дата – 1 листопада 1922 р.), Полтавське управління (з 1 листопада 1922 р.) [8, спр.925, арк. 30, 68, 44], Катеринославське управління (з 15 жовтня 1922 р.) [8, спр.929, арк.14]. Пізніше створили управління в Східній Україні, наприклад, Донецьке управління почало працювати з 7 травня 1923 р. [9, спр.980, арк.202]

Робота управлінь проходила в складних умовах. Як зазначалось у щомісячних звітах, в місцевих відділах не вистачало працівників, технічних засобів, нормативно-інструктивної бази щодо контролю книжкового ринку, взаємодії з органами ДПУ та ін. Враховуючи всі ці проблеми, ЦУСД 22 грудня 1922 р. наголошувало на тому, що ефективна робота нового цензурного органу буде налагоджена лише за 2–3 тижні після того, як він реорганізується за зразком Російського Головліту [8, спр.925, арк.65, 67].

З 1922 р. положення про цензуру переглядалося не один раз. Створення республіканських органів цензури аж ніяк не означало їх самостійності.

Утворення СРСР сприяло створенню певної рівноваги між всіма органами цензури, як між республіканськими, так і всесоюзними.

За чотири місяці після створення Центрального управління у справах друку УСРР, 18 грудня 1922 р. начальник ЦУСДу І. Кулик попереджав ЦК КП(б)У про певну реорганізацію цензурного управління [8, спр.926, арк.114]. Навіть І.П. Лебедев-Полянський, який в середині грудня 1922 р. відвідав м. Харків, зазначав, що потрібна організаційна перебудова управління за прикладом Головліту Росії [8, спр.927, арк.1-1 зв.], тобто створити окреме головне (центральне) управління в складі НКО УСРР.

Це стало можливим лише в січні 1923 р., коли члени ЦК КП(б)У повернулись із Всеросійського з'їзду рад. На засіданні Колегії НКО 5 січня 1923 р. вирішили передати ЦУСД у безпосереднє підпорядкування Колегії Наркомосу [8, спр.922, арк.5], а вже 10 січня 1923 р. Головополітосвіта видала наказ, за яким з 6 січня Центральне управління у справах друку переходило до структури НКО [8, спр.971, арк.27-27 зв.]. Таким чином, цензуру було виведено із системи політосвіти і перетворено на самостійне управління, що мало надзвичайно широкі повноваження.

Нове підпорядкування вимагало нової структури органів управління в справах друку. Колегія Наркомосу 13 листопада 1923 р. постановила, що начальнику ЦУСДу необхідно в двотижневий строк передати в Колегію проект положення “Про ЦУСД” та провести внутрішню реорганізацію в межах існуючих штатів [8, спр.922, арк.74-74 зв.].

Вищевказане реалізували в кінці 1923 р. Структура ЦУСДу тепер виглядала так: управління складалось із 3 відділів – контрольного, організаційного і літературного, на чолі яких стояли завідувачі (в контрольному та організаційному спільний – Авт.). В організаційний відділ входили і були йому підвітні місцеві губернські відділи: Одеський, Київський, Катеринославський, Полтавський, Чернігівський, Донецький, Подільський, Волинський [9, спр.973, арк.365].

Колегія НКО 8 лютого 1924 р. ухвалила нове положення “Про ЦУСД” [10, спр.963, арк.26]. Всі зміни, яких зазнало положення про Центральне управління у справах друку, розглядались юристами і вносились у «Кодекс про народну освіту» [10, спр.964, арк.227-229] та «Адміністративний кодекс УСРР» [10, спр.964, арк.458-459 зв., 471-473].

На засіданні Колегії відділу друку ЦК КП(б)У 24 червня 1924 р. прийняли рішення про виокремлення ЦУСДу в головне управління НКО і про входження його завідуючого в Колегію Наркомосу. Значалося створення інституту уповноважених ЦУСДу в округах, які відрізнялися найбільш розвинутою видавничою справою, з метою охоплення великої частини периферійних територій [10, спр.139, арк.213-213 зв.].

Виконуючи план робіт на 1923–1924 рр., затверджений РНК УСРР, ЦУСД провело внутрішню реорганізацію, створивши на базі Контрольного відділу організаційно-контрольний. На новий відділ покладалось: вести облік роботи видавництв, їх перереєстрація у всеукраїнському масштабі; вести облік типографій і книжкових магазинів та контроль за ними; виконувати весь наступний перегляд літератури; здійснювати контроль за роботою місцевих відділів управління [10, спр.964, арк.258-259].

Готуючи реорганізацію системи управління та заміну ЦУСДу на Головліт УСРР, в кінці лютого 1925 р. на місця було розіслано нову “Інструкцію органам Головного управління літератури і видавництв УСРР (Укрголовліт)”, де роз’яснювалась нова структура місцевих органів цензури. Губінспектори затверджувались Головлітом, а окрінспектори – відповідними гублітами [3, спр.875, арк.47-48]. Змін зазнали структури місцевих літів. Волинський губвиконком разом із місцевою політосвітою (за підписами уповноваженого в справах друку на Волині та уповноваженого Політконтролю ДПУ [4, спр.45, арк.27]) з 9 квітня 1925 р. запровадили нову посаду – райуповноваженого по контролю у справах друку та виставами, для більш ефективнішої роботи цензури в усіх куточках губернії [4, спр.64, арк.44].

Згідно постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. в Україні почався перехід на триступеневу систему управління [6, спр.3704, арк.157]. Відповідних перетворень зазнав і Наркомос УСРР та всі його структурні підрозділи і управління. Центральне управління у справах друку переіменували у Головне управління в справах літератури та видавництв УСРР (Укрголовліт), а його керівник ставав і завідуючим контрольного відділу. Вводились дві нові посади: в літературному відділі – політредактор окружної літератури, а в контрольному – політредактор-інспектор [6, спр.3704, арк.101].

Структура місцевих органів Головліту УСРР також була вдосконалена. На основі обіжника Наркомосу від 4 червня 1925 р., підписаного заступником наркома освіти УСРР Солодубом та начальником Укрголовліту К.Предитом, внаслідок адміністративно-територіальної реформи, Губліти були реорганізовані в Окрліти. В прийнятому документі зазначалося, що апарат Губінспектур у справах літератури та видавництв (Губліти), перетворюється в Інспектури в справах літератури та видавництв відповідних Окрінспектур народної освіти (Окрліти). В округах встановлювались посади штатних інспекторів у справах літератури та видавництв, причому значною мірою зростала їх кількість [32, с.83-84].

Структурні зміни в Укрголовліті тривали. Так, Колегія НКО, затвердивши операційний план Головліту УСРР на 1925–1926 рр., зазначила необхідність приєднання до нього Української Книжкової палати та вироблення системи їх сумісної роботи [11, спр.7, арк.65]. В проекті “Положення про Українську Книжкову палату” зазначалось, що палата є органом НКО з державної бібліографії та статистики друку в УСРР, а також одним із основних відділів Укрголовліту. Вона проводила реєстрацію всіх творів друку, які виходили на території України, та їх статистичний облік виробництва і розповсюдження разом із Центральним статистичним управлінням [11, спр.6, арк.59].

Рада народних комісарів УСРР 31 березня 1927 р., заслухавши план роботи НКО УСРР на 1926–1927 рр., затвердила відповідну постанову. В галузі регулювання справ літератури й видавництв Раднарком пропонував: в системі Укрголовліту утворити “чужоземний відділ” для вивчення та контролювання всієї закордонної літератури; організувати в Харкові, поряд з Укрголовлітом, який займався переважно організаційно-контрольною роботою, місцевий компетентний відділ [12, спр.9301, арк.3]. Постановою ВУЦВК від 18 липня 1931 р. “Про затвердження типових штатів РВК та

міськрад УСРР” обов’язки цензурного контролю покладалися не лише на міськ- та райліти, а й місцеві ради [35, с.7].

Після реорганізації Головліту РСФРР в 1930 р. [30, с.128-129] почались відповідні процеси у союзних республіках. Політбюро ЦК ВКП(б) 5 квітня 1931 р. видало розгорнуту директиву “Про посилення політконтролю за випуском періодичної і неперіодичної літературою”, в якій давались вказівки про охорону державних таємниць, про політико-ідеологічну цензуру, про інститут політредакторів Головліту, про залучення до цензурської роботи членів партії та ін. [31, с.300-302]. Головліт РСФРР 3 серпня 1931 р. розіслав союзним Головлітам циркуляр про виконання, поставлених у директиві Політбюро, завдань [37, с.304-305]. Вже на початку серпня 1931 р. на розгляд НКО УСРР та Сектора літконтролю винесли проект постанови ВУЦВК і РНК УСРР “Про затвердження уставу про Головне управління в справах літератури та видавництва і його місцеві органи” [13, спр.582, арк.34-36]. На виробничій нараді Сектора літконтролю 26 серпня 1931 р. до проекту були внесені зміни [13, спр.590, арк.27, 21-23]. В ньому, зокрема, зазначалось, що ця реорганізація пов’язана із ростом периферійної мережі преси та радіомовлення і перебудовою видавничої справи в Україні. Цікавим є те, що завдання попереднього і наступного перегляду літератури для Укрголовліту збереглися, але в пункті 3 уточнювались їх безпосередні виконавці – уповноважені при видавництвах, редакціях періодичних видань, друкарнях, радіомовних організаціях, поштамтах, митницях тощо. Сам же центральний апарат Укрголовліту (до складу якого входила Колегія) виконував організаційно-контрольні функції [13, спр.590, арк.24-26]. Постанова з новими завданнями та функціями Укрголовліту були прийняті ВУЦВК та РНК УСРР.

І все ж уповноважений РНК СРСР з охорони військових таємниць і начальник Головліту РСФРР Б.Волін вважав, що система цензури не досконала. В своєму листі до Політбюро ЦК ВКП(б) 5 квітня 1933 р. він наводив приклад України, в деяких областях якої були відсутні органи цензури, пропонував створити на базі Головліту РСФРР об’єднаний Головліт при Раднаркомі СРСР, або ЦВК з підпорядкованими йому головлітами союзних республік [22, с.290-298].

Тенденції, пов’язані із бажанням Головліту вийти із системи Наркомосу і перейти під безпосереднє керівництво РНК [22, 23, 34], поширились і на територію України. Так, РНК УРСР 19 грудня 1940 р. надіслала голові Раднаркому СРСР В.М.Молотову питання “Про підпорядкування Головліту УРСР Раднаркому УРСР” для його вирішення. Питання не вирішили і про нього нагадали 19 квітня 1941 р. [7, спр.443, арк.55]. В руслі наступних подій можна припустити, що воно також не розглядалось в РНК СРСР.

Таким чином, створення ЦУСДу – Головліту України стало продовженням цілеспрямованої політики радянської влади з контролю за друкованою продукцією та видовищами. Об’єднання всіх напрямків цензури в одному державному органі сприяло не лише ефективності цензурування, а контролю за виконанням рішень партії з питань ідеології.

Робота цензурних органів, окрім безпосередньо процесу цензурування, вимагала здійснення контролюючих функцій. На центральний апарат

управління у справах друку покладалось завдання контролювати діяльність усіх уповноважених в справах цензурування творів друку. Цей процес був притаманний йому з моменту створення. Так, політредактор ЦУСДу 28 листопада та 3 грудня 1923 р. здійснив обстеження стану контролю за друком відповідно в Шепетівському окрузі та Подільського уповноваженого в справах друку. В актах, які складались після обстежень, зазначались усі негативні та позитивні сторони діяльності, усі недоліки, прорахунки в роботі тощо [10, спр.964, арк.56-57 зв.].

Необхідність обстежень окрелітів інструктивно визначили в операційному плані Укрголовліту на 1925–1926 рр. [11, спр.7, арк.65], а до кінця 30-х рр. інспектування набули систематичного характеру. При чому в цій системі брали участь як органи цензури, так і органи КП(б)У.

За архівними документами можна, приблизно, відтворити схему контролю за роботою органів управління в справах літератури та видавництва. ЦК КП(б)У через Відділ друку надсилало в Укрголовліт постанови, директиви, розпорядження про його напрямки роботи (зокрема про обстеження деяких обласних органів цензури). Головліт розробляв плани обстежень і надсилав до обллітів своїх працівників. Вони встановлювали, наскільки ефективно працює апарат обласного відділу, а також ознайомлювався із роботою райуповноважених за їх звітами про роботу. Так, військовий цензор Головліту Дубинський 17–21 грудня 1938 р. обстежив Вінницький облліт, і на основі його доповіді Укрголовліт видав наказ, в якому Відділу агітації і пропаганди Вінницького обкому КП(б)У пропонувалось усунути всі недоліки в роботі облліту [1, спр.888, арк.35-38]. Обком наказував облліту виправити всі недоліки і допомагав із кадровими та матеріальними проблемами. Про виконання наказу начальника Головліту УРСР облліт звітував перед обкомом КП(б)У та безпосередньо перед керівництвом Укрголовліту [1, спр.941, арк.3-5].

Схема була б не повною без обстеження райлітів та райуповноважених. Облліт надсилав своїх працівників або “перевіраних членів партії” (переважно працівників агітпропу обкому – Авт.) для перевірки цензурського контролю в районах. Так, в січні 1938 р. обстежили цензурні органи Бершадського, Могилів-Подільського, Гайсинського, Монастирищенського [1, спр.888, арк.1-3, 7-8, 17-19], а в березні – квітні 1939 р. – Хмільницького і Бершадського районів [1, спр.941, арк.24-28, 34-38]. На основі доповідних записок перевіряючих облліт складав звіти “Про стан літконтролю в області” і надсилав їх в обком КП(б)У. Зокрема, збереглися такі звіти надіслані Вінницьким обллітом до місцевого обкому за 1936–1937 рр. В них давалась коротка характеристика як самого стану райліту та умов його роботи [1, спр.708, арк.1-3], так і зведений перелік розголошених таємних відомостей [1, спр.814, арк.2-3]. Облліт звертався до керівництва райкомів КП(б)У із зауваженнями в цензурній роботі та пропонував шляхи їх усунення [1, спр.941, арк.33]. І вже потім, після виконання усіх пропозицій і вивчення стану цензурної роботи в районі, РК КП(б)У звітували агітпропу обкому про це [1, спр.941, арк.29].

Таким чином, створення єдиного цензурного органа – ЦУСДу-Головліту УСРР – зробило можливим об’єднання всіх напрямків цензурної роботи. Структура та підпорядкування ЦУСДу-Головліту України та

Головліту Росії на початковому етапі відрізнялись. Цензурний орган в Україні був створений в підпорядкуванні Головополітосвіти НКО УСРР як управління, що забезпечувало формування політичної свідомості мас. Лише на початку 1923 р. ЦУСД підпорядкували НКО УСРР, таким чином уніфікувавши систему ідеологічного контролю з усім управлінським апаратом. Численні реорганізації та зміни підпорядкування лише зміцнили позиції Головліту серед інших державних органів і розширили його функції та повноваження. Безпосередній контроль за роботою цензурного відомства з боку ЦК КП(б)У та тісна співпраця з Політконтролем ДПУ майже виключала ідеологічні помилки в діяльності ЦУСДу-Головліту.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Вінницької області. – Ф.П-136. – Оп.6.
2. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп.1.
3. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Ф.Р-5. – Оп.1.
4. ДАХМО. – Ф.Р-1086. – Оп.1.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.Р-593. – Оп.1.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.2.
7. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7-1.
8. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2.
9. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.3.
10. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4.
11. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5.
12. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6.
13. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.7.
15. Білокін С. Начерк історії совєцької цензури // Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 65-74.
16. Блюм В.А. За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917-1929. – СПб., 1994. – 320 с.
17. Блюм В.А. Еврейский вопрос под советской цензурой. 1917-1991. – СПб., 1996. – 185 с.
18. Блюм В.А. Советская цензура в эпоху тотального террора: 1929-1953 р. – СПб.: Гуманитарное агентство “Академпроект”, 2000. – 312 с.
19. Блюм В.А. “Благонамеренный и грустный анекдот...” или путешествие в архивный застенок // Звезда. – 2001. – № 2. – С. 210–214.
20. Блюм В.А. Архив. Склад микробов коммунизма // Новое время. – 2001. – № 14. – С. 36–38.
21. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400 с.
22. Записка Главлита в Политбюро ЦК ВКП(б) “О работе и новых задачах органов цензуры” от 9 апреля 1933 г. // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М., 1997. – С. 290–298.
23. Записка Главлита в Управление агитации и пропаганды ЦК ВКП(б) о создании единого централизованного органа цензуры при СНК СССР // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М., 1997. – С. 316–318.
24. Зеленюк М.В. Аппарат ЦК РКП(б)-ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы. – Нижний Новгород, 2000 – С. 240–252.
25. Измозик В.С., Павлов Б.В. Руководство РКП(б) и организация советской цензуры // Цензура в России: история и современность. – 2001. – Вып. 1. – С. 108–110.

26. Мельник І. Свобода преси – минуле і сучасність. Цензура // www.mediakrytyka.iatr.org.ua/n13/melnyk-cenz.html.
27. Очеретянко В.І. Загратована думка. – К.: Рідний край, 2000. – 150 с.
28. Положение о Главлите: Постановление СНК от 6 июня 1922 г. // Систематическое собрание законов РСФСР. – Т. 1. – С. 197-198.
29. Положення про Центральне Управління по Справах Друку при Головополітосвіті НКО УСРР від 29 серпня 1922 р. // Бюлетень НКО. – 1922. – № 27–35. – С. 8–9.
30. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О Главлите» от 3 сентября 1930 г. // Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)-ЦК ВКП(б)-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917-1953 / Под ред. академика А.Н. Яковлева; Составители А. Артизов, О. Наумов. – М.: МФД, 2002. – С. 128–129.
31. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «Об усилении политического контроля всей периодической и непериодической печати» от 5 апреля 1931 г. // Русская журналистика в документах. История надзора. – М.: Аспект-пресс, 2003. – С. 300–302.
32. Пояснювальна записка «Про реорганізацію Гублітів в Окрліті» від 4 червня 1925 р. // Бюлетень НКО. – 1925. – № 6. – С. 83–84.
33. Правила (временные) о торговле произведениями печати // Собрание узаконенный РСФСР. – 1922. – №78. – С. 976.
34. Проект постановления ЦК ВКП(б) «О работе Главлита» от 3 марта 1936 г. // Русская журналистика в документах. История надзора. – М.: Аспект-пресс, 2003. – С. 316–318.
35. Про надіслання розпоряджень в справі літконтролю від 3 жовтня 1931 р. // Бюлетень НКО. – 1931. – № 57–58. – С. 7.
36. Федюкин С.А. Борьба коммунистической партии с буржуазной идеологией в первые годы Напа. – М.: Знание, 1977. – 64 с.
37. Циркуляр Главлита «Об усилении политического контроля всей периодической и непериодической печати» от 3 августа 1931 г. // Русская журналистика в документах. История надзора. – М.: Аспект-пресс, 2003. – С. 304–305.
38. Gaev A. Cenzura sovjetskoj pecati : (Perepечatka razresaetsja). – Munchen: Institut po izuceniju istorii i kul'tury SSSR, 1955. – 51 s.
39. Simmons E.J. The Origins of literature Control // Survey. London. – 1961. – № 36 – № 37.
40. The Soviet Censorship / Ed. Martin Dewhirst and Robert Farrell. – Metuchen, New Jersey: Scarecrow Press, 1973.

One of the most important components of political surveillance was the ideological one which performed functions of censorship in order to know the people's thoughts, to form personal card indexes and archives, to report the centre about it regularly.

Key words: ideology, control, censorship, authority, special bodies of power.

Отримано: 18.11.2009